

О.Г. Астаф'єв, д. філол. н., проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ І РЕФОРМАЦІЇ У ТВОРАХ ГЕРАСИМА СМОТРИЦЬКОГО І ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА

Незважаючи на суттєві розбіжності в тематиці, жанровій і стилістичній палітрі творчості Герасима Смотрицького і Христофора Філалета, показано близькість гуманістичних настанов обох авторів.

Ключові слова: гуманізм, світогляд, Ренесанс, Реформація, полемічність, метафізика.

Несмотря на существенные расхождения в тематике, жанровой и стилистической палитре творчества Герасима Смотрицкого и Христофора Филарета автор показывает близость гуманистических установок обоих авторов.

Ключевые слова: гуманизм, мировоззрения, Ренессанс, Реформація, полемичность, метафизика.

Despite essential differences in the topics, genre and stylistic palette of H.Smotrytsky and Ch.Falalet's, similarity of humanistic approaches of both author's is shown.

Key words: humanism, worldview, Renaissance, Reformation, polemics, metaphysics.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виникає кілька культурно-освітніх центрів як осередків збереження і розвитку духовної культури, поширення освіти та захисту своїх національних, релігійних і політичних інтересів. Вони виникають, зокрема, у маєтках волинського воєводи Олександра Чарторийського, житомирського старости князя Костянтина Вишневецького, брацлавського воєводи князя Романа Сангушка, московського боярина князя Андрія Курбського, а в містах – ціла низка братств.

Найбільшим і найвпливовішим серед усіх культурно-освітніх осередків був культурно-освітній центр – Острозька Академія. Вона заснована одним із найбільших магнатів Волині того часу, відомим меценатом, політичним діячем, нащадком Володимира Святославича, «преславно и многочудно крестившего землю Русскую» [4, 4].

Навколо академії утворився полемічний осередок, до початку XVII ст. найактивніший серед східних та південних слов'ян та волохів. Поряд з па-

тріаршою академією в Константинополі та Венеціанським екзархатом, впливи яких поширювалися на грецькі землі та середземноморські колонії, він став одним із провідних православних центрів. Літературно-публіцистичний гурток готував відповіді на антиправославні твори католицьких авторитетів, переклади таких відомих тогочасних діячів, як александрійський патріарх Мелетій Пігас та філадельфійський митрополит Гавриіл Север. В Острозі не цуралися і допомоги протестантів. Протестант Моговило підготував відповідь на антиправославний трактат Пйотра Скарги «О jedności Kościoła Bożego» (1577). Через десять років ректор академії Герасим Смотрицький пише і об'єднує в збірник дві статті – «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» [1, 85-88]. В них він дискутував із книгою «Wiary kościoła rzymskiego wywodami» єзуїта Бенедикта Гербеста. Острозький богослов, управитель приналежних академії маєностей Василь Малюшицький-Суразький, призначав свою полемічну «Книжицю у шести розділах» (1588) теологічно підготовленим читачам, зокрема студентам вищих класів.

Найактивніший період публіцистичної діяльності осередку пов'язаний з Берестейським собором 1596 р. Керівництво православним контрсобором, який діяв паралельно, здійснювали острозькі діячі Василь Костянтин Острозький, Мартин Броневський, Гаврило Гойський, Дем'ян Наливайко, ієродиякон Кипріян, протопоп Ігнатій. У полеміку з єпископом Іпатієм Потієм вступив анонімний Клірик Острозький, пишучи йому дві відповіді (1598). Свій «Діалогос, або розмова папезника з православним» (1603) присвятив «отроком вшелякого стану, в науках языка латинского спудеом», інший автор, Василь Малюшицький-Суразький.

У 1602 р., за особистим проханням александрійських патріархів Мелетія Пігаса та Кирила Лукаріса, створено в Дерманському монастирі філію Острозької академії. Серед співробітників осередку, де навчали «письма словенського, грецького і латинського», та примонастирської друкарні відомі грецист Ісакій Борискович, Йов Борецький, Дем'ян Наливайко, Йов Княгиницький.

З іменами названих діячів культури пов'язано становлення нового етапу у розвитку народної свідомості, що був закономірним і логічним продовженням попереднього, ранньогуманістичного періоду, досягнення якого набули принципово іншого осмислення в процесі формування реформаційних ідей та нового типу світогляду.

Український письменник, педагог, культурно-освітній діяч *Герасим Смотрицький* (?-1594) народився в с.Смотрич, тепер смт. Дунашівського району Хмельницької області. Син дядка Данила, який упорядкував один із збірників XVI ст., що містив «Сказаніє Афрідітіана», «Мениндрові мудрості», повісті про Яна Гуса. Герасим навчався у домашніх вчителів, згодом був мись-

ким писарем у Кам'янець-Подільському, де його шанували як вченого-книжника. У 1576 р. його запросили до Острогу для видання Біблії. Тут він очолив науковий гурток, став ректором колегії. У 1578 р. підготував «Буквар», за його участю видана в 1581 р. «Острозька біблія», до якої він написав прозову та віршову передмови. Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного», «Календар римський новий», написаних слов'яноноруською та давньоукраїнською мовами і виданих 1587 року в одній книзі.

Його книга складалася з присвяти Олександру Острозькому (сину князя Василя-Костянтина), передмови – «До народов руских, короткая а пилая предмовка» і двох публіцистичних статей – «Ключ царства небесного, и наше христианское духовное власти нерешимый узел» та «Календар римський новий». Безпосереднім поштовхом до виступу Герасима Смотрицького була брошура Бенедикта Гербеста «Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historia: dla iedności» (1586). Підставою для написання цієї брошури було стало автора виконати свій пастирський обов'язок. Жалкуючи з приводу відсутності єдності між тими, які «з'єднані смертю Ісуса Христа», і не маючи можливості подискутувати із священниками та сповідниками грецької віри, автор вважав за необхідне видати брошуру, яка містить ряд тез, що не виходять за межі книги Пйотра Скарги «О jedności Kościoła Bożego». Брошура Бенедикта Гербеста складається із двох частин. У першій він торкається історії церкви, починаючи від першого Вселенського собору до смерті Михаїла Палеолога, Андроніка. Тут він показує, що римському єпископу завжди належало главенство на всіх вселенських соборах, що грецькі патріархи часто впадали в ересі, за що їх проклинали і знімали з посад, що константинопольські патріархи постійно домагалися першості між іншими грецькими патріархами, а папа римський постійно перечив цьому, що грецька церква завжди визнавала за собою главенство римського папи і що відступництво почалося з часів розколу Фотія. У тому ж дусі, що і в Пйотра Скарги, згадано хрещення Русі і Польщі, та інші факти з історії грецької церкви після її розриву з церквою римською. Словом, Гербест доводить законність посягання римського папи на главенство в церкві і незаконність грецького відступу.

У другій частині автор констатує факт ставлення турецьких імператорів до Візантійської імперії до падіння Константинополя. Факт цей розглядається як наслідок відступу греків від церковної єдності. Наприкінці автор висловлює жаль, що греки і Русь, як і жиди, обділені Богом: «не імнють» ні пам'яті, щоб знати «Отче наш» і «Вірую», ні розуму, щоб врятуватися, ні доброї волі, щоб жити». Це саме каже автор і стосовно таїнств. Таким чином уся брошура Бенедикта Гербеста просякнута тією ж тенденцією, що й книга

Пйтора Скарги. Дивно, що до появи «Книжиці» Клірика Острозького ніхто не спростував його нападів на українське православ'я.

Перевидаючи свою книгу через тринадцять років, Пйотр Скарга нічого не каже про полеміку стосовно його брошури. Щоправда знаємо, що князь Василь-Костянтин Острозький звернувся до Мотовила, щоб той підготував відповідь на брошуру Пйотра Скарги. Він підготував її, але ця відповідь була доволі недолугою і протестантською, про що свідчать листи князя Андрія Курбського до Василя-Костянтина Острозького: «А той то Мотовило инославный не токмо аریانскаго духа в себе имһут, но воистину сугубһ злһйшаго неистовнһйшаго діавола лясфимы (богохульства) на общаго Владыку Христа нашего» [3, 103], «пишетъ онъ не токмо во сей прекрасной книзһ своей фальшивһ прорческія словеса выкладывает, паче же пресквернһ и грубее, но и въ конклюдии тое-то книги своей Христа проповһдуетъ» [3, 104]. Після оцінки князя Андрія Курбського відповідь Мотовила визнали як непридатну для публікації.

Отже, брошура Герасима Смотрицького скерована проти праці Бенедикта Гербеста, але вона, безперечно, і зачіпає деякі положення Пйотра Скарги.

У першій передмові Герасим Смотрицький звертається до князя Олександра Острозького як нащадка св.Володимира, він у ньому бачить єдину опору православ'я, тому закликає його не вагатися у своїх переконаннях, зважати на свій знатний стан і молодий вік. У передмові до слов'янських народів автор наголошує на тому, що вчителі римського костюлу у своїх проповідях і творах особливу увагу звертають на руський народ, намагаючись до небес піднести римського папу і римську віру і якомога більше принизити грецьких патріархів і їхню віру. Бенедикт Гербест «нһкоторые слова Христовы и апостолов его святых на свой млын римскій криво опачиноу натягал», себто виводив ідею зверхності папи як «земного бога» від самого Христа через відоме нам посередництво Петра, А «земні боги», як і смертні, «ся и трули, и дһти родили, и многіе ереси плодили».

У першій статті «Ключ царства небесного» Герасим Смотрицький, синтезуючи ідеї Ренесансу та Реформації, доводить цитатами новозавітного Святого Письма принцип соборності церковної управи проти монархічної влади папи. Автор звертається до старої, але актуальної у століттях «проблеми бороди», він попереджає, що «хотя кому может ся здати реч малая, але не вһм – не ест ли и то противозалонһая. Кгды ж самое подобіе Христово, пророков его древних и спостолов святых показили, борода и усы поголывши, мужский образ в женский премяняючи» [4, 212]. Тут Герасим Смотрицький згадує скандальну історію про папісу, цей сюжет детально розглянуто у книзі «Леоніда Махновця «Сатира і гумор української прози XVI-XVIII ст.» (1964).

У другій статті «Календар римський новий» автор детально спиняється на тих невгодах родинного й церковно-громадського життя, котрі викликали впровадження нового календаря, який привів «до розруху» «по всім правє свѣтѣ». Боротьба навколо григоріанського календаря відбилася в «Книжиці» Василя Суразького, «Казань святого Кирилла» Стефанія Зизанія, творах Івана Вишенського, в «Апокрисісі», в «Палінодії» Захарія Копистенського. За новий календар ратували Іпатій Потій і Кирило Терлецький, Касіян Сакович в 1640 році видав «Kalendarz stary», а в 1644 році «Okulary kalendarzowi staremu», де остро нападав на юліанський календар. Слідом за Касіяном Саковичем виступили Ян Брошек і Ян Дубович, а в XVII ст. Теофіл Рутка. Герасим Смотрицький як полеміст переконливо змальовує ставлення папи до старого календаря: «насвятший он третийнадесят Грігор папеж кгды обачил, же кадендар предков его старый дороги правое далеко зблудил, сонце днюв причінило, мѣсяц имена свои помешал, звезды бѣг свой потерялі, заразом яко довготипный лѣкар и ростропный строитель, отрѣзал члонки здоровые» [4, 252].

За старим православним календарем Великдень, свято весни, мали святкувати в 1587 році 26 квітня (за новим стилем), а за католицьким – 29 березня. Кінець березня тоді видався дуже холодним, із сніговицями, морозом: «юж, яко видим, и само небо або на нем сѣдячый противится явнее их так небачному упорови, болшее зимно в том их кѣвнтню показуючи, а нижли в иных мѣсяцех» прошлых было» [4, 257].

Обидві статті тісно зв'язані внутрішньою ідеєю свавілля папи, саме це довело до того, що римська церква відірвалася од старої традиційної східної.

На противагу католицькому експансіонізму Герасим Смотрицький в дусі реформаційних ідей виступив з обстоюванням рівних відносин між віруючими у ранньохристиянську епоху, гостро критикував католицьку церкву, на вершині якої стоїть уподобаний до Бога, відірваний від пастви і навіть від інших ієрархів своєї церкви папа. Подібний церковний устрій він називав «богопротивним человекобожием», «идолопоклонством». Цьому устрою Герасим Смотрицький протиставляв рівність взаємовідносин ієрархів і пастви як рівноправного союзу віруючих. Його реформаційні ідеї до певної міри поєднувалися з гуманістичними. Так, головними доброчестями людини він вважав славу, мужність, талант, активну діяльність, спрямовані на досягнення вищих цілей – благо рідного краю, його захист, турботу про розвиток освіти, культури свого народу, захист віри предків. На його думку, досягти вищого блаженства можна тільки тоді, коли перенесеш себе зі старого, обмеженого гріхами і спокусами зовнішнього світу до нового, підпорядкованого внутрішній духовній суті.

Погляди, близькі до тих, що обстоював Герасим Смотрицький, знайшли свій розвиток і в творчості іншого діяча Острозького культурно-освітнього центру *Христофора Філалета* (?-після 1650), справжнє прізвище – Мартін Броневський. Він походив із польської шляхти, що осіла в околицях м.Ясла. Дворянин Сигизмунда III і Стефана Баторія, в останнього в 1577 році був королівським секретарем. У 1578-1579 роках разом із А.Тарановським відбував посольську місію у кримського хана Махмета Гірея, з цієї подорожі склав Стефану Баторії звіт, відомий під назвою «*Tartariae descriptio*» (виданий у Колонії в 1595 році, у колективному збірнику), в якому описав життя і звичаї кримських татар, їхнє громадське і політичне життя [5:2, 28]. Ігор Мицько пише, що перші відомості про нього зустрічаємо у матеріалах Турунського собору 1595 року. З 1598 року він є довіреною особою князя Василя-Костянтина Острозького у стосунках із віленським воєводою Кшиштофом Радзивіллою, перебував у близьких стосунках із Кирилом Лукарісом. За рекомендацією останнього до нього приязного листа написав александрійський патріарх Мелетій Пігас [2, 84].

Христофор Філалет є автором відомого політично-полемічного твору «*Αποκρίσις* або odpowiedź na xiążki o synodzie breskim imieniem ludzi starożytney religiey greckiey przez Christophora Philaleta w poruwczą dana (1597, далі цей твір ми називатимемо «Апокрисис» за перевиданням 1599 р.). Цей твір написаний як відповідь на книгу Пйотра Скарги «*Synod Brzeski*», (1597), яка була видана спершу польською, а наступного року руською мовами. Пйотр Скарга у своїй книзі порушив питання, які обґрунтовують одне загальне положення – законність брестського собору і його постанов. Автор намагається довести чинність цього собору як з боку зібрання, так і з боку самого процесу його ведення. Оскільки головним пунктом його постанов було визнання главенства римського папи, то в книзі зроблено спробу обґрунтувати це положення з теоретичної, історичної і практичної точки зору. До «Апокрисису» залучено величезну кількість офіційних і приватних документів; природний талант, блискуча богословська ерудиція допомогли Христофору Філалету до ниточки розібрати твір Пйотра Скарги, виявити його слабкі місця і дійти висновку, що «совершившийся фактъ унии былъ плодомъ вѣроломства нѣсколькихъ лицъ, измѣнически злоупотребившихъ своимъ высокимъ положеніемъ въ церкви съ цѣлію улучить свое внѣшнее благосостояніе, – удовлетворитъ своимъ личнымъ чисто эгоистическимъ интересамъ» [1, 143-144]. Автор гостро картає і висміює зрадників православної віри київського митрополита Михайла Рогозу, єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького та ін., які продались папі римському і Ватікану. Цитуючи Августина та Ієроніма, він доводить, що всі християни рівні перед Богом, тому не тільки єпископи, пресвітери, апостоли

і пророки покликані до розбудови «тіла Христового», тобто церкви, а й світські особи. Вони мають бути залучені до духовних справ, брати участь у церковних соборах, контролювати діяльність пастирів, перевіряти церковнослужителів щодо відповідності їх тій посаді, яку вони займають. Христофор Філалет у цьому творі виступає як талановитий полеміст і публіцист, вдаючись до екскурсів не лише в церковну історію – до біблійних і євангельських книг, до писань грецьких і латинських авторів, а й до багатьох історичних документів і приватних листів. При цьому він попереджує, що український народ діє проти утисків скаргами і протестаціями, виявляючи стриманість, добротестя з метою збереження суспільного спокою, сподіваючись на справедливе розв'язання своїх проблем. Якщо представники влади не наведуть належного порядку, то український народ змушений буде вдатися до інших форм боротьби за свої права.

Справа в тому, що «Апокрисис» був не єдиним твором, спрямованим проти Брестської унії. До цього ряду слід зарахувати анонімний «*Ekthesis abo krotkie zebranie spraw, ktore się działy na partykularnum, to iest, pomiastnym Synodie w Breściu Litewskim*» (1597), памфлети Клирика Острозького «*Історія о листрикійскомъ то есть о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, вкратцѣ правдиве списаная*» (1598), «*Отпис*» Іпатію Потію (1598), «*Другий «Отпис» Іпатію Потію*» (1598), «*Пересторога*» (1605-1606) та ін.

Отже помічаємо, що в творах Герасима Смотрицького та Христофора Філалета відчутно проступають ідеї Ренесансу та Реформації. Ці гуманісти відкрито виступили проти католицької експансії, і навіть окремих інститутів католицької церкви (папство). Вони критикували схоластичне богослов'я. Їх полеміка мала вирішальне значення для звільнення релігійної думки з-під влади церковного пресингу, їх аргументи на користь людської свободи, хоч і не зв'язані були із запереченням християнської догматики та метафізики, та все ж спонукали розглядати людину поза ієрархію буття і свідчили про позатеологічну постановку проблеми людини і боги. Тут наяву тенденція «християнського гуманізму» (В.Рутенбург).

1. *Завитневич В.* Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI – XVII вв. – Варшава, 1883; 2. *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990; 3. Письма князя А.М.Курбського к разным лицам. – Спб., 1913; 4. *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного и наше христианское духовное власти нерушимый узол. – Острог, 1587; 5. *Chodyncki K.* Marcin Broniewski // *Polski słownik biograficzny* (red. W.Konopczyński). – Kraków, 1935. – Т.2.